

Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése
Nyelvtudományi Értekezések 98.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 91 p.

A hetvenes években Magyarországon még igencsak korai szakaszát élte a modern szövegtani kutatás, de 1978 tavaszán Kaposváron már az első szövegtani konferenciát is megrendezte a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Átfogó nagy szintézisek még nem születtek (ugyan miből is születhettek volna?), de a nyelvről való gondolkodás közben egyre többen lépték át a mondathatárt, s egyre több vonatkozásban derült ki, hogy nem kaphatunk kielégítő magyarázatot nyelvi jelenségekre, ha figyelmen kívül hagyunk olyan összefüggéseket, amelyek túlmutatnak a grammatika hagyományos területein: a morfológia és a mondat szintjén.

A szövegre irányuló vizsgálódások egyes nyelvészek számára nemcsak az érdeklődési terület kiterjesztését jelentették, hanem kutatásuk tárgyának egészen új szemléletét is. A fonémák, morféma, szavak, szintagmák elemeikből való „felépítése” helyett „felülről” közelítve az alsóbb szintek jelenségeihez, egészen más megvilágításban kezdtek látni ezek összekapcsolási lehetőségeit, szerepüket a kommunikációs folyamatban. A „szövegközpontú nyelvészlelet”-nek egyik kitűnő művelője Deme László, akinek az „iskolájában” Dienes Dóra nevelkedett. Az ő érdeklődését egy mondattani jelenség: az ellipsis keltette föl, s a mondat szerkezet, egész pontosan magyar szövegek mondatainak szerkezeti elemzése juttatta el ahhoz a felismeréshez, hogy „a hiányosság a szövegnek egyik grammatikailag is nyomon követhető összetartó erejévé válik.” (87.)

Könyvének első fejezete – *A konstrukcionális hiányosság* – a többihez képest terjedelmesebbre sikerült, a vizsgálódás anyagának kijelölése és körülhatárolása közben ugyanis néhány vitatott vagy elméletileg nem eléggé tisztázott kérdésbe akadt bele a tola, s ő nem kerülte meg ezeket, még ha némiképp kitérőt jelentettek is a szorosabban vett témájához képest.

Rögtön az elején, miután körülhatárolta a felméréndő területet, elválasztva a nyelvi hiányosságot a logikaitól, állást kell foglalnia „a mondat” kérdésében. Megállapítása, hogy tudniillik a nyelvi hiányosság szerkezeti hiányosság, s ezért nem a mondategységben keresendő, ami funkcionális egység, hanem csakis a szerkezeti egységen, a mondat-egységen belül lehet vele találkozni, megerősíti a Deme-féle terminológiai megkülönböztetés indokoltságát.

Mielőtt azonban a mondat-egység szerkezetében mutatkozó hiányosságokat vizsgálhatná, először utat kellett vágnia abban a dzsungelben, amely a magyar nyelvtani fel-fogásban uralkodik a mondat szerkezet típusainak megítélésében. A tagoltság vagy tagolatlan-ság, a teljes vagy hiányos szerkezet vagy épp szerkesztetlenség fogalmának tisztázásához szívből ajánlhatjuk könyvének 10-13. lapjait mindazok számára, akik például a II. gimnáziumi tananyag megfelelő fejezetének tanításakor már kellemetlen önellenmondásokba bonyolódtak. A következő feladat pedig a hiányosság fogalmának értelmezése, amelynek során megint csak szembekerül a magyar mondat-egység hagyományos tanításával.

Aszerint ugyanis csak az a mondat hiányos, amelyből az alany vagy az állítmány – „a két fő mondatrész” – hiányzik. A minden mondatot mindig kétfelé (pl. NP-re és VP-re) tagoló elemzésektől eltérően, a valenciaelméletet követve a mondatok minimális szerkezetéből indul ki, mint „amiből már semmit sem hagyhatunk el anélkül, hogy a megmaradt elemek ne utalnának a hiányzó tagra.” Bizonyítja, hogy az állítmányként álló ige eltérő szorosságú kapcsolatban van a környezetében álló mondatrészekkel, s nemcsak meghatározza ezeket, hanem „együttal maga is részt vesz a konstrukcióban, s

a mondatformát aszerint építi maga köré; hogy az adott kontextusban mennyi szemantikai kiegészítést" kíván meg a mondanivaló (19). Ebből pedig az következik, hogy a mondategységek minimális szerkezetében mutatkozó hiányok felméréséhez minden esetben meg kell vizsgálni egy-egy igeelőfordulásnak a környezetét abból a szempontból, hogy a szükséges bővítmények szemantikai tartalmából mit szívott magába a mondat egyéb alkotó elemeiből, mert az ige és a mondatforma kölcsönösen befolyásolják egymást.

(Hogy a mindig állítmányként szereplő ige központi szerepet kap ezekben az elemzésekben, az nyilvánvaló. A kákán is csomót kereső kritikusan azonban felötlik a kérdés: nem csak ige lehet állítmány, még ha „igésedik” is minden névszó állítmányként. Azt könnyű belátni, hogy mivel a főnévi állítmány környezetéből a jelzők nem mondat szintűek, nem érintik a mondatformát, az egyetlen kötelező mondat szintű elem mellette az alany, ilyenformán a főnévi állítmányú mondatok kérdését akár elintéztnek is tekinthetjük az A – Á típusú mondatformával (28). A vonzatos melléknév határozói bővítményeiről azonban sehol sem esik szó, s ezt ebben, a hiányosság kérdéskörén messze túlmutató, fontos elméleti alapokat tisztázó fejezetben akkor is hiányoljuk, ha oka történetesen abban rejtenék, hogy a melléknév határozói bővítményei vagy fakultatívak: *Az ország nagyon szegény*, vagy olyan mértékben kötelezőek, hogy a mondatból ki sem hagyhatók: *Az ország ásványi kincsekben szegény*, és így nem merülnek fel a szerkezeti hiányosság esetei között. E kérdés ugyanis korántsem tekinthető tisztázottnak.)

Dienes Dóra meggyőz bennünket arról, hogy az igék vonzatossága nem valami eleve adott jellemzőjük, hanem a kontextus függvénye. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a „fakultatív” és a „kötelező” vonzatok mellett van egy harmadik fajta is: a „*reprezentálható*” bővítmények népes csoportja. Pontosan ezek azok ugyanis, amelyek lehetővé teszik a hiányos mondat szerkezetek kialakítását, mert a kötelező bővítmény soha nem marad el a mondatból, a fakultatív viszont nem hagy maga után olyan űrt, hogy hiányát érezkelhetnénk. A reprezentálható vonzat viszont elmaradhat a mondatból annak ellenére, hogy része a minimális mondat szerkezetnek, mert a hiányzó elem „létére és többnyire grammatikai minőségére is utalást találunk” a megmaradt konstrukcióban, „és mindig beleértjük a mondatba” (23).

A következő két fejezetben azt tárgyalja a szerző, hogy milyen elemek hiányozhatnak a mondatból; előbb a mondatfunkciós részeket veszi sorra, a 3. fejezetet pedig a szerkezettagoknak szenteli. Mielőtt azonban sort kerítene az egyes mondat elemfajták tüzetes vizsgálatára, tesz egy közös megkötést: „Konstrukcionális hiánynak tekintem a harmadik személyű mondatrészek elmaradását. Nem tekintem hiányosnak az olyan mondat egységeket, amelyekből első, második vagy általános személyű mondatrész maradt el.” (26.) Eljárását ugyan alaposan megindokolja, megfogalmazása azonban mégis ellentmondást rejt a 24. oldalon leírtakkal szemben: „A szerkezeti hiányosság (...) voltaképpen mindhárom személy esetében fennállhat, a különbség a kiegészülés síkjában van. Az ÉN és a TE tartalmát a *s z i t u á c i ó* mindig tisztázza (...)” majd később: „A szituáció és a gesztusok kiegészítő szerepét nem elemezhetjük grammatikai szempontból (...)” (24).

Az ellentét nyilvánvalóan csupán terminológiai, de azért ne menjünk el mellette szó nélkül. Mivel Dienes Dóra előre eltökélt szándékkal irányította figyelmét „a szerkesztettségi hiányosságra és szövegösszefüggésbeli kiegészülésé”-re, nem is tehet mást, mint hogy elhárítja a nem kontextuális kiegészülésű hiányosságokat. Ezzel csak egyetérteni lehet. Amit nehezebben fogadunk el, az a 26. oldal megfogalmazása, amelylyel a nem kontextusból kiegészülő hiányokat végül is kirekeszti a szerkezeti hiányosságok fogalmából. Ezt azért tartjuk veszteségnek, mert valamely szövegösszefüggésből odaérhető 3. személyű elem hiányához képest az általa is (joggal) explicitnek tekintett,

3. személyű névmást tartalmazó mondatforma még ugyanúgy a kontextusra (olykor pedig a beszédhelyzetre) van utalva értelmezését illetően, mint a névmási elem nélküli változat, a névmás jelenlétét pedig igen gyakran pontosan olyan okokkal magyarázhatjuk, mint az 1. vagy 2. személyű névmások kitételét. De ha a „Már megjöttél?” mondat „szerkezetileg nem hiányos”, akkor hogyan minősíthető a „Te már megjöttél?” explicitása?!

Ha már a vitatható megállapításoknál tartunk, megemlítem még, hogy akad egy-két más megfogalmazás is a kötetben, amelyet nem tartok szerencsésnek, vagy nem értek velük egyet. Nem beszélnék pl. „bármilyen személyű alany hiánya”-ról (27) akkor, ha ezen a cselekvéshordozó személyére utaló személyragot viselő főnévi igenév értendő, mert nézetem szerint az alany ilyenkor mindig 3. személyű, az igenév cselekvéshordozóját ebbe épp úgy nem szabad belekeverni, mintha birtokos jelzője volna az alany-nak. Nem nevezném „igeneves szerkezetekből álló állítmányok”-nak, még kevésbé „összetett igealakok”-nak a *meg van választva, volt kapható, lenne tekintendő* szókapcsolatokat sem (28), de el kell ismernem, hogy e fenntartások teljesen mellékesek az adott összefüggésben, egyrészt azért, mert Dienes Dórának egyik erénye a pontos és világos fogalmazás, amely mindig egyértelművé teszi, hogy mikor mit értsünk egy kifejezésen, másrészt azért, mert ha a terminust vitatjuk is, a szóban forgó jelenségekről tett megállapításai igen meggyőzőek.

A mondatfunkciós részek fejezetében főként a tárgy és még inkább a határozók hiányával foglalkozó részek igazán érdekesek, erre ugyanis korábban egyáltalán nem terjedt ki a figyelem. A tárggyal kapcsolatban fontos megfigyelés, hogy nemcsak a tárgy-as ragozás utalhat a hiányzó tárgyra, hanem az ige jelentése, és a jelentést befolyásoló ige-kötő jelenléte is, és az is érdekes, hogy az ige-kötő ilyen szempontból hasonlóan viselkedik a tárgy és a határozók iránt: bizonyos esetekben mindkettőt az teszi reprezentálhatóvá. De nem csak az ige-kötő által meghatározott vonzatok elmaradása eredményezhet hiányos mondatot: morfológiai eszközzel reprezentálható a részeshatározó a birtoklást kifejező létige mellett csakúgy, mint a főnévi igenévi alany cselekvéshordozójaként; a középfok jele egyértelműen jelzi, hogy a mondatba értsük bele a hasonlítóhatározót, sőt hozzátartoznak a minimális szerkezethez olyan határozók is, amelyekre nem utal más, mint az igének vagy az egész konstrukciónak a jelentése (pl. a *megy* mást jelent irányjelölő határozóval kiegészítve, mint ilyen nélkül, s az *uralkodóvá válik* kifejezés nem lehet értelmes, ha nem tudjuk, hogy mely területen.)

A mondat alárendeltebb szintjein mutakozó hiányosságok közül legfőljebb a birtokos jelzőre terjedt ki eddig a mondatelemzők figyelme, Dienes Dóra azonban módszeresen végigmegy az igeneveknek alárendelt bővítmények típusain, s megállapítja, hogy bár a hiányosság ritkábban fordul elő szerkezettagként álló mondatrészek körében (pl. a tárgy esetében csak a főnévi igenév tárgya jöhet szóba, az igenevek mellől pedig vagy nem hiányozhat az alany, vagy ha hiányzik, nem is tehető ki), a jelenség létrejöttében ugyanazok a tényezők működnek közre, mint a mondatszinten.

Dienes Dóra könyve eddig a pontig megmaradt a szövegközpontú mondattan területén. A szövegten számára onnantól válik igazán érdekessé, amikor rátér *A kiegészülés kérdésére* (4. fejezet). Ez a rész is a fogalmak egyértelmű, a jelen munka szempontjából leginkább használható definiálásával kezdődik (explicitás kérdése, a kiegészítő elem típusai). Fogadjuk el azt a következetességet, amellyel a konstrukció teljességét tartva szem előtt, a névmási elemeket is a konstrukcionális hiány kiegészülési forrásának tekinti, habár jól tudjuk, s a szerző sem titkolja, hogy ezeknek maguknak is szükségük van antecedensre a tartalmi feltöltődéshez. A hiányzó alany jelentését megadó kölcsönös névmás például kétségtelenül más alanyokat sugall, mintha helyette személyes névmás állna (53).

Fontos megállapítás, hogy a hiány előtti explicit elemeknek mennyivel nagyobb a kiegészítő erejük, mint a hiány után állóknak, s hogy ez alól csak a mondategységen belül helyet foglaló kiegészítő elem kivétel. De még érdekesebb, hogy a mondategységen belüli kiegészítés lehetősége szinte kizárólag a birtokos jelző hiányára korlátozódik. A mondategységen belülről kapott kiegészítés legtermészetesebb módja a mellékmondat, s gyakori eset, hogy a hiányos szövegdarabkát a mondategész valamely megelőző mondategységének eleme értelmezi. Megint csak érdekes megfigyelés, hogy bármely hiányzó elemet kiegészíthet bármilyen minőségű és szintbeli helyzetű mondatrész – kivételt ez alól egyedül az állítmány képez, amelynek kontextuális előzménye sem lehet más, mint állítmány (55). A mondategész határán is túltekintő vizsgálat ugyanezt állapítja meg, s kideríti azt is, hogy a kiegészítő elem egészen meglepően távol is lehet a hiánytól, amelyet általa értelmezni tudunk, bekezdések, sőt fejezetek határa sem jelent akadályt. Rendkívül fontos szerepe van viszont annak, hogy a beszélő/író szavaival képzeletbeli szituációkat képes teremteni, s e másodlagos szituáció elemeit a hallgató valóságként fogadja el a szöveg befogadása és megértése közben.

A szövegalkotás gyakorlati szempontjából legizgalmasabb kérdést az 5. fejezet tárgyalja: az *explicit kiegészíthetőség kérdése*. Ha eddig csak sejtettük, hogy egyes elemek elhagyása a szövegépítés során nem csupán lehetőség, hanem esetenként kényszer, most Dienes Dóra módszeresen végigkalkulál bennünket e probléma sokféle elágazásán, s jónéhány alapvető szabályt ő fogalmaz meg először tételesen. Csak a legfontosabbak: „Nem szerepelhet explicit alakban az a birtokos jelző, amely megegyezik a mondategysége alanyával (kivéve a nyomatékos *saját*, ill. *a maga...-je* alakot)”; „a mondat-egységekben nem szerepelhetnek explicit alakokban olyan elemek, amelyek az előző mondategységben már szerepeltek explicit vagy reprezentált formában”, de meg kell állapítania, hogy ez a szabály nem érvényes a bekezdések határán; a szinonimával való kiegészítés gyakran lehetséges ott is, ahol az alapszó behelyettesítését nem tűrné el a szöveg. Kitér arra is, hogy az explicititás, illetve annak hiánya milyen jelentős stílusesszék (62, 71-73).

A 6. fejezetben a vizsgálat során feldolgozott szövegek statisztikai elemzését is megkapjuk, ami mindig sok tanulsággal szolgál, ha valaki tud elolvasni a számokból. Ez esetben a korpusz nem olyan nagy, hogy az itt közölt adatoknak a nyelv teljességét reprezentáló értéket tulajdoníthatnánk, de ahhoz elegendő, hogy néhány jelenséget igen szemléletesen tegyen. Beszédeselek a tudományos stílus és a széppróza különbségei mind az összesítésben, mind az egyes hiányzó elemek típusainak összevetésében. Érdekes, hogy míg az alany és a tárgy hiányának gyakorisága viszonylag kevésbé tér el a különböző műfajú szövegekben, az állítmány hiánya alig fordul elő a tudományos-fejtegető prózában, a birtokos jelző hiánya viszonylag magas arányszámot mutat. A határozók hiánya pedig a jelek szerint olyan mutatót produkál, amely a leginkább jellemző a szerzők egyéni stílusára.

Az utolsó fejezet (*Összegezés és kitekintés*) címének megfelelően összefoglalja a hiányosság vizsgálatának tanulságait, majd lezárván azt a kérdéskört, hogy mi maradhat el a mondatformából, felteszi a logikusan következőt: „mi az, ami semmiképpen sem maradhat el a mondatból?” Ebben a rövid „kitekintésben” persze csak jelzésszerű lehet a válasz, de nem érdektelen: „Az el nem maradható elemnek a szövegben való jelenlétét ... kommunikációs értéke teszi elengedhetetlenné.” Leszögezi, hogy a téma és réma kérdését nem lehet a mondategység konstrukciójából kiindulva vizsgálni, mert a megvalósult mondat szerkezetet a mondategységnek egy „jól alkotott, elemi modelljéhez” viszonyítjuk, s eszerint minősítjük elemeit kötelezőnek vagy fakultatívnak. A kommunikatív szempontok alapján felállított kötelező-fakultatív kategóriákról esetén viszont nincs olyan modell, amelyhez viszonyíthatnánk: kommunikatív kötelezőnek az adott contex-

tushoz képest új részeket (= a rémát) kell tartanunk. Hogy van-e összefüggés a konstrukcionális és a kommunikatív kötelezőség fogalma között, és ha igen, miféle az az összefüggés, arra nézve nemcsak Dienes Dórától nem kaptunk még választ, de mástól sem az időközben eltelt 13 év alatt.

M. Korchmáros Valéria

Irodalom

Horváth Katalin, *HungÉrt.* II. (1980.) 168-169.

Murvai Olga: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata Kriterion, Bukarest, 1980. 195 p.

Murvai Olga könyve többszólamú mű. Fő motívuma a szabad függő beszéd mibenléte. A fő motívumot két szempontból bontja ki: az egyik a kommunikációelmélet és a szövegnyelvészet, a másik az impresszionista prózastílus jellemzésének szemszöge.

Abból kiindulva, hogy a magyarázandó jelenséget célszerű jól körülhatárolt anyagon tüzetesen megvizsgálni, a szerző a magyar (impresszionista) próza négy mestere, Kaffka, Krúdy, Babits és Kosztolányi műveire összpontosít. A vizsgált anyag azonban nem marad a magyarázandó jelenség, vagyis a szabad függő beszéd illusztrációja: épp ellenkezőleg: a könyv egyik fontos tanulsága éppen az, hogy az impresszionista próza *szükségszerűen* él a szabad függő beszéd lehetőségeivel, és megfordítva: a szabad függő beszéd *lényegi* tulajdonságai szervesen illeszkednek az impresszionista próza meghatározóan fontos tulajdonságaihoz. Így a könyv a szabad függő beszéd vizsgálata révén az impresszionista próza alapvető tulajdonságainak összefoglalását adja.

A példák vizsgálata során a szerző egyszerre szemlélteti a szabad függő beszéd mibenlétét és (stílus)hatását. Egyúttal azonban tovább is lép: könyvének célja szerint a szabad függő beszéd meghatározását és magyarázatát kívánja adni, és pedig szövegnyelvészeti és kommunikációelméleti keretben. A meghatározásra és magyarázatra több egymást *szükségszerűen* követő lépésben kerül sor. Ezek a következők: 1. a terminus lehetőségeinek áttekintése után a szerző indokolja a szabad függő beszéd (a következőkben SzFB) szakszó választását (Bevezetés); 2. a tudománytörténeti előzmények rövid bemutatása (II. 2. fejezet) után megerősíti a szövegnyelvészeti közelítés szükségességét (III. 1. és 2.1. fejezet); 3. bemutatván a szabad függő beszéd mint szöveg értelmezéséhez alapvetően szükséges szempontokat (a szöveg fogalma, a szövegkohézió, az elhatárolhatóság kérdései), magának a SzFB-nek mint szövegnek szemantikai meghatározást ad (III. 2. fejezet); 4. a komplex jelnek tekintett SzFB-et (úgy is mint szövegrész és/vagy mint szöveget) kommunikációelméleti modellbe helyezve működésében vizsgálja (IV. fejezet).

Nézzük e lépéseket egyenként – ezek alkotják a könyv címében foglaltak (szöveg és jelentés) kifejtését is.

1. A szakirodalomban előforduló megnevezések (például szabad indirekt stílus, közvetett stílus, megelevenítő vagy átképzéletes függő beszéd, átélt beszéd, átképzelé-